

мр Драгана Милуновић
Београд, Народна библиотека Србије

Информациони инструменти у народним библиотекама у Републици Србији

Увод

Библиотечка делатност, као сегмент институционализоване културне делатности, састоји се из концентрисања, локализовања и организовања чувања и уступања на коришћење члановима друштвене заједнице различитих записаних извора знања. Једна од њених најзначајнијих полуга су библиотечки информациони инструменти. Крајњи циљ процеса концентрације, локализације и организације записаних извора знања јесте дисеминација информација које они садрже до крајњег корисника. Због своје посредничке улоге, као катализатора бржег, свестранијег и ефикаснијег протока информација ка корисницима, у свим својим појавним облицима (било као лисни каталози или као аутоматизоване електронске базе података), библиотечки информациони инструменти представљају најзначајније организоване скупове информација о фондовима које једна библиотека ствара и нуди својим корисницима.

Међународне препоруке за изградњу информационих инструмената

У почетку развоја библиотечке делатности, каталог је представљао веома примитивну алатку, креирану према интерним правилима појединачних библиотека, евентуално усаглашену на локалном, односно националном нивоу. Као крајње сведеним репрезентацијама примарних информација садржаних у записаним изворима знања (библиотечкој грађи), каталозима је одувек претила опасност од недовољног задирања у суштину извора знања који описују или одступања од њиховог стварног садржаја, због чега је њихова стандардизација била корак од суштинског значаја.

У том смислу, средином 20. века, на иницијативу Међународне федерације библиотечких удружења и институција (IFLA), на париској, а затим копенхагенској међународној конференцији у вези са каталожким принципима, приступило се успостављању међународних стандарда. Они су дефинисали како облик тако и садржај библиографских описа, што је утрло пут будућој јединственој обради података и могућности међународне размене библиографских записа између библиотека у различитим земљама.

Данас, *IFLA/UNESCO смернице за развој јавних библиотека*¹ препоручују да свака библиотека класификује и каталогизује своје изворе према прихваћеним међународним или националним библиографским стандардима, што за крајњи циљ има отварање могућности укључивања библиотечких информационих инструмената у шире, националне и наднационалне мреже. IFLA препоручује да библиотечки каталози буду доступни преко Интернета како би се систематски проширивао круг потенцијалних корисника, побољшала сарадња између библиотека и унапредио квалитет услуга.

Правни оквир формирања информационих инструмената у законодавству Републике Србије

¹ IFLA/UNESCO смернице за развој јавних библиотека / у име Секције јавних библиотека припремила Радна група којом је председавао Филип Џил; преводилац Гордана Љубановић. – Београд : Народна библиотека Србије : Библиотека града Београда, 2005.

Обавеза вођења каталога библиотечке грађе у Републици Србији је регулисана *Законом о библиотечној делатности* (Сл. Гласник РС 34/94, 101/2005) који чланом 10. став 1. одређује обраду библиотечке грађе као делатност од општег интереса у области библиотечке делатности, а чланом 17. прописује библиотечке каталоге као обавезне информационе инструменте сваке библиотеке. Обавеза формирања централног каталога библиотечке грађе предвиђена је чланом 20. истог Закона, као и чланом 26. који регулише матичне функције у библиотечној делатности у које се убраја и вођење поменутог каталога.

Формирање и вођење каталога библиотечке грађе регулисано је и низом подзаконских аката у библиотечној делатности и то *Правилником о евиденцији библиотечке грађе* (Сл. гласник РС, 7/95), *Правилником о врсти стручних послова у библиотеци, врсти и степену стручне спреме потребне за њихово обављање* (Сл. Гласник РС, 63/94), *Упутством за обраду библиотечке грађе* (Сл. Гласник РС 34/94).

Чланом 10. став 1. *Правилника о евиденцији библиотечке грађе* (Сл. гласник РС, 7/95) прописано је да библиотека води алфаветски каталог монографских и серијских публикација, стручни каталог и каталог по насловима књига за децу, док став 2. обавезује матичне библиотеке да, осим поменутих каталога, воде и предметни каталог библиотечке грађе, као и централни каталог за подручје на коме су матичне. Чланови 5, 6, 7, 8 и 9. прописују јединствени начин обраде за сваки појединачни тип библиотечке грађе, садржај каталошког листића, односно електронског записа, као и организацију каталошких записа.

Упутство за обраду библиотечке грађе (Сл. Гласник РС 34/94) дефинише задатке и садржину формалних (алфаветски) и стварних (предметни и стручни) каталога, врсте одредница и пододредница, библиографског описа, као и упутно-информативног система. У складу са чланом 13. *Закона о библиотечној делатности* (Сл. Гласник РС 34/94, 101/2005), Народна библиотека Србије израђује детаљна стручна упутства за обраду библиотечке грађе, те у складу са тим постоји и низ приручника који је ова кућа донела, а који третирају област каталошке обраде свих врста библиотечке грађе и који знатно дубље од поменутог Упутства задиру и проблематику формирања и вођења каталога библиотечке грађе.

Чланом 3. *Правилника о врсти стручних послова у библиотеци, врсти и степену стручне спреме потребне за њихово обављање* (Сл. Гласник РС, 63/94) одређује се кадар који може радити на пословима изградње и унапређења система каталога и то библиотекари, односно лица са високом стручном спремом. Виши књижевници и књижевници, односно лица са вишом и средњом стручном спремом према члану 8, односно 9. *Правилника*, узимају учешћа у формирању и одржавању информационо-рефералних инструмената и каталога.

Област каталогизације у библиотекарству у јавним библиотекама регулисана је и *Стандардима за народне библиотеке* (*Заједница библиотека*, 1-4, 1987.) који прописују да целокупан књижни фонд библиотеке мора бити инвентарисан, каталогизиран и сређен по стручним групама Универзалне децималне класификације, односно прописују обавезне каталоге и то у складу са обавезујућим одредбама *Закона о библиотечној делатности* (Сл. Гласник РС, 34/94).

Приказ заступљености и структуре информационих инструмената у Републици Србији

Ова анализа обухвата преглед заступљености информационих инструмената у мрежи јавних библиотека на територији Републике Србије у 2005. години.

Анализа обухвата подручје Централне Србије и АП Војводина, али не и подручје АП Косово и Метохија на коме су библиотеке од почетка рата 1999. године и присуства снага НАТО пакта, односно снага Уједињених нација, изван библиотечно-информационог система Републике Србије.

Анализа се темељи на подацима којима у тренутку њеног настанка располажу Народна библиотека Србије и матичне библиотеке у мрежи библиотека Републике Србије.

Као извори података за анализу су коришћени:

1. Статистички подаци које су матичне библиотеке доставиле Народној библиотеци Србије за базу *Мрежа библиотека Србије*,
2. Записници о извршеном стручном надзору који матичне народне библиотеке достављају Народној библиотеци Србије,
3. Записници о извршеном стручном надзору који су извршили овлашћени представници Народне библиотеке Србије над јавним библиотекама у мрежи,
4. Централни регистар библиотека,
5. *Обим и структура библиотечке делатности у СР Србији ван територија САП у 1985. години*, анализа коју је израдио Одељење за унапређење и развој библиотечке делатности Народне библиотеке Србије.

У Централни регистар Народне библиотеке Србије до 31. 12. 2005. године било је уписано укупно 160 народних библиотека, од чега 25 матичних. Од тога 16 библиотека, односно 10% у 2005. години још увек није имало формиран ниједан каталог библиотечке грађе, од чега 3 библиотеке са територије АП Војводине и 13 са територије Централне Србије.

Алфабетски каталог библиотечке грађе, осим поменутих 16 библиотека, у 2005. години имале су све народне библиотеке у мрежи.

Стручни каталог није формирало 39 народних библиотека, односно око 24%, од чега 10 са територије АП Војводине, односно 29 са територије Централне Србије.

Каталог по наслову књига за децу није имало чак 69 народних библиотека, односно 43%, међу којима и 4 матичне народне библиотеке. Од тога 17 библиотека је са територије АП Војводине и 52 са територије Централне Србије, док су све четири матичне библиотеке које нису имале овај каталог са територије Централне Србије. Такође, у 2005. години читава два округа била су без и једног каталога по наслову на својој територији.

Предметни каталог библиотечке грађе није имало 5 матичних народних библиотека, односно 3%, од чега једна са територије АП Војводина и 4 са територије Централне Србије.

Лисни алфабетски каталози у највећем броју библиотека формирају се и употпуњавају паралелно са креирањем електронских база података. Оба ова облика каталожских записа израђују се у складу са усвојеним каталожким принципима и одредбама Међународног стандарда за библиографски опис монографских публикација - ISBD(м)-а. Међутим, треба напоменути да библиотеке често праве и мања одступања од правила, импровизујући их најчешће у смислу формулисања јединствених одредница или начина навођења каталожског описа.

Упутно-информативни системи у већим библиотекама развијени су углавном на елементарном нивоу, редослед каталожских јединица спроводи се углавном доследно, док перманентна редакција најчешће изостаје, услед недостатка кадрова. Ретроспективна конверзија лисних у електронске каталоге обављена је и обавља се углавном са претходно редигованих каталожских листића и по принципу *de visu*, односно са књигом у руци, што је нарочито важно када су у питању записи израђени по каталожким правилима која се више не примењују.

На пословима каталогизације у народним библиотекама у Републици Србији, према статистичким подацима достављеним за базу *Мрежа библиотека Србије*, запослено је 107 библиотечких радника. Поменути број треба, међутим, узети са резервом. Наиме, у Републици Србији регистровано је 160 народних библиотека од којих свака по *Закону о библиотечкој делатности (Сл. Гласник РС 34/94, 101/2005)* мора формирати прописане каталоге, што значи да би се број каталогизатора у библиотекама морао, у најмању руку, подударати са бројем би-

библиотека уписаних у Централни регистар. Са друге стране, мора се имати у виду и чињеница да велике, матичне библиотеке у одељењима обраде неретко запошљавају и по неколико каталогизатора и класификатора. Неподударност статистичких показатеља и вероватног реалног стања проистекла је из чињенице да у Републици Србији постоји велики број малих народних библиотека са свега по два до три, а понекад и само једним запосленим радником који је истовремено и директор установе и радник на стручним пословима, кад је у статистикама његово радно место исказано као место директора.

Важно је напоменути да у свим библиотекама на пословима каталогизације и класификације библиотечке грађе раде најстручнији, најискуснији и најобученији библиотечки радници, сви са положеним стручним испитом из библиотекарства и укључени у процес континуираног образовања у овој области који у виду организовања редовних семинара реализују Народна библиотека Србије и матичне народне библиотеке.

Актуелна технолошка, а посебно информатичка револуција веома су погодиле развоју библиотечког каталога и пружиле му значајне додатне могућности. Тако се каталог развијао и стицао значај у пракси и теорији библиотекарства знатно брже од других сегмената ове делатности. Узајамна каталогизација, јавила се, међутим, не само као одговор на изазове електронске ере, већ је била поспешена и нарастајућом потребом да се путем минимализације дуплирања каталогског рада смање каталогски трошкови. Како би библиографска обрада могла да прати експоненцијални раст издавачке продукције, јавила се потреба за поделом рада и ефективном и ефикасном разменом једном креираних записа. Свакако, као предуслов развоју узајамних база било је неопходно стварање и развој аутоматизованих система за креирање и обраду библиографских података, односно раст великих база података учесница у систему узајамне каталогизације.

У складу са чланом 10. тачка 7. *Закон о библиотечкој делатности (Сл. Гласник РС 34/94, 101/2005)* координирање изградње и развоја јединственог библиотечко-информационог система представља функцију од општег интереса у области библиотечке делатности, односно у области културе у ширем смислу.

У интересу бржег и ефикаснијег библиотечког пословања, Народна библиотека Србије препоручује свим библиотекама у мрежи библиотека на територији Републике Србије укључивање у јединствени систем COBISS.SR који омогућава централизовану обраду библиотечке грађе, као и приступ библиографским записима о грађи свих библиотека учесница у систему, односно узајамну каталогизацију.

Рачунарско повезивање библиотека у Србији омогућава пројекат ВБС (Виртуелна библиотека Србије) у чијој основи је идеја изградње дела јединственог библиотечко-информационог система којим би се објединиле информације о библиотечким фондovima у Србији са информацијама и електронским документима из база података на било ком серверу у систему. "Посредством сервиса развијених у систему, библиотечко-информациони систем Србије прераста у библиотеку без зидова, чији су фондови на простору Интернета, а библиотечке услуге су подржане Интернет сервисима. Систем треба да се изгради као модел дистрибуираног информационог система, кога подржава мрежа рачунара по библиотекама и сервер за заједничке потребе."

Пројекат ВБС настао је на темељима пројекта Система научно-технолошких информација Југославије (СНТЈ, 1988.) који се односио на библиотечке институције. У Србији, он је функционисао од 1988. до 1992. године и укључивао је националне, универзитетске и мањи број факултетских библиотека.

Узајамни каталог ВБС је библиографска база података о фондovima библиотека са кумулираним подацима о локацијама документа. Узајамна база је резултат узајамне каталогизације свих учесника у систему и омогућава да се за сваки документ уради само један запис, који ће потом користити све библиотеке које поседују примерак истог документа. Корисницима је омогућено и тзв. WEB OPAC претраживање како узајамне библиографске базе, тако и локалних библиографских записа садржаних у интерним базама свих чланица система. Претраживање по узајамном каталогу омогућава кориснику да, поред траженог

записа, добије и листу свих библиотека које поседују задату публикацију, као и информацију о броју тренутно доступних примерака са њиховим сигнатурама.

У првој фази, узајамни каталог обухватао је повезане локалне каталоге четири највеће библиотечке институције у земљи: Народне библиотеке Србије, Библиотеке Матице српске, Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ и Југословенског библиографско-информационог института са око 1.200.000 записа.

Јуна 2006. године узајамна база података бројала је око 1.640.000 библиографских записа који су обухватили све типове библиотечке грађе, а у њу су биле укључене укупно 52 библиотеке свих типова.

Закључак и предлог мера за унапређење

Стање лисних каталога у 2005. години је, у целини гледано, стање које је карактеристично у мрежи народних библиотека за читаву деценију која је претходила. У тој деценији карактеристично је присуство амбиције да се унапреде лисни каталози и опредељење за аутоматизацију укупног библиотечког пословања, које касни. У том смислу, 2005. је преломна година јер је аутоматизација библиотечког пословања заиста започела са израженом одлучношћу. Ово је, стога, вероватно последња анализа информационих инструмената која укључује и стање лисних каталога. Убудуће ће анализе укључивати само електронске базе података, јер ће лисни каталози све више бити повлачени из употребе. Њихов трајни значај може бити само за проучавање историје развоја каталога и библиотечке делатности уопште.

Истраживање информационих инструмената у Републици Србији показало је значајну неуједначеност у мрежи библиотека у различитим окрузима, као и очигледно заостајање у развоју каталога у нашој средини у односу на светске трендове. Ова неуједначеност тиче се превасходно заступљености каталога библиотечке грађе у општинским народним библиотекама, као и њихове опредељености ка увођењу електронских база података, односно приступању узајамној електронској бази података на COBISS платформи.

Алармантна је чињеница да у Србији нема округа у којем се у потпуности испуњавају законске обавезе у погледу израде информационих инструмената. Овај проблем могао би бити решен по аутоматизму - уласком свих библиотека у заједничку базу података која би омогућила копирање, односно преузимање већ готових записа других библиотека учесница у систему, уз додавање локацијских података библиотеке која запис преузима, чиме би се постигла велика уштеда у времену и у раду на формирању каталога. Међутим, отежавајућа околност огледа се у чињеници да законом прописане каталоге немају углавном мале библиотеке, најчешће у врло сиромашним општинама, које често не могу да обезбеде ни елементарне услове за рад библиотека на својој територији. У том смислу, за многе од њих крупан корак представља и само увођење електронске базе података, док су трошкови прикључивања на узајамну базу и њено месечно одржавање за њих тренутно недостижни. Прелазна решења, у виду пројектовања привремених интерних електронских база података које би послужиле до тренутка када њихово приступање заједничкој бази постане реално, нису економична јер такве базе најчешће програмирају аматери у виду једнократног хонорарног посла, због чега оне убрзо бивају напуштене услед неодржавања. Осим тога, програмирање електронских база за потребе библиотекарства подразумева познавање како информатичке, тако и библиотечке струке, да би се могли предвидети сви аспекти које једна оваква база захтева што у оваквим случајевима најчешће изостаје.